

JANA NECHUTOVÁ

Z ETYMOLOGICKÉHO SLOVNÍKU HUGUTIA Z PISY LIBER DERIVATIONUM

Středověkým názorům na etymologii nevěnovali dosud odborníci širší ani hlubší pozornost. Jednotlivé starší i novější publikace, které se věnují dějinám filologie, resp. lingvistiky, mluví o starších teoriích jen velmi stručně, zmínky o etymologii jsou zanedbatelné.¹ Stať Karla Svobody *La grammaire latine depuis le moyen âge jusq'au commencement du XIXe siècle*,² kde se sice mluví i o raném vývoji etymologie ve středověku, ale pro období, jež nás zajímá, jen nanejvýš skrovně, zde není výjimkou. Zvláštní kapitulu o dějinách etymologie vypracoval v rámci své monografie V. Pisani,³ středověku zde však platí jen několik krátkých odstavců, podobně je tomu i u nového vysokoškolského učebního textu A. Erharta a R. Večerky.⁴ — Skutečnost, že středověcí autoři etymologizovali velmi hojně a se zjevnou zálibou, není s tímto stavem bádání v přílišném rozporu, neboť středověká etymologie, jak lze nahlédnout brzy při studiu literárních památek této doby, má s jazykovědou jen málo společného — tvůrci literatury ji sice chápali jako součást gramatiky, zacházeli s ní však svévolně. Nezávisle na exaktních zákonitostech, jež středověkým gramatikům, žákům antických učitelů, neunikaly zcela, viděli v etymologii spíše pole pro scholastické spekulace na poli sémantiky. Důsledkem tendence zacházet s významem slov a s jejich vzájemnými souvislostmi a příbuznostmi spekulativně byla i pozvolná ideologizace etymologie, která u nás vrcholí v dílech předhusitských a husitských autorů, u nichž býval výklad slova dán autorovým záměrem argumentačně podporit ten či jiný, v daném případě většinou reformní, smysl svého tvrzení.⁴

Všimněme si dvou formálních detailů, důležitých pro orientaci v materiálu ke středověké etymologii. 1. Středověké gramatické, lexikální a etymologické

¹ R. H. Robins, *Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe with Particular Reference to Modern Linguistic Doctrines*, London 1951; též, *A Short History of Linguistic*, London 1967.

² *Revue des études Latines* III 1925, str. 69–77.

³ V. Pisani, *Etimologija*, ruský překlad italského originálu z r. 1947, Moskva 1956; A. Erhart–R. Večerka, *Úvod do etymologie*, Brno 1975.

⁴ J. Nechutová–D. Pílatíková–I. Škrobáková, *Etymologie v české reformaci a její prameny*, SPFFBU E 25, 1980.

výklady bývají často součástí encyklopedických děl, jako je tomu v případě Etymologií Isidora ze Sevilly, nebo slovníků, jako v případě Johanna Balba z Janova Catholicon sive Prosodia z konce 13. století. Jindy lze mluvit o gramatikách v pravém tehdejší smyslu slova (např. Graecismus Eberharda z Béthune z 12. nebo 13. století nebo Doctrinale Alexandra de Villa Dei z přelomu těchto staletí), někdy jde o dílo lexikální — např. Glossae Salomonis neboli Mater verborum z počátku století 10., Papiův slovník Elementarium doctrinae rudimentum z 1. poloviny 11. století, a posléze známe vlastní slovníky derivační, učící o odvozování slov a o jejich původu; lze je nazvat etymologickými slovníky a lze k nim řadit mj. Liber derivationum Hugutia z Pisy (+1210) a o málo starší (polovina 12. stol.) Derivationes Osberna z Gloucesteru.⁵ V době, kdy tato díla vznikala, nepřicházela v úvahu terminologická jednotata a důslednost: vztah mezi termíny derivace a etymologie a mezi morfologií nebyl ustálen.

Jestliže jsme si vědomi úrovně — vzato ovšem anachronicky z moderního lingvistického hlediska — a často apriorního utilitarismu středověkého etymologizování, můžeme si klást otázku, má-li smysl zabývat se středověkými etymologickými výklady a dokonce snad jejich edicí. Stav je takový, že většina středověkých slovníků a gramatik (výjimkou jsou např. Graecismus Eberharda z Béthune, který vydal v řadě Corpus grammaticorum medii aevi jako 1. svazek J. Wröbel ve Wroclavi r. 1887, anebo Doctrinale Alexandra de Villa Dei, vydané v Monumenta Germaniae paedagogica D. Reichlingem r. 1893), a žádná encyklopedie kromě ovšem Etymologií Isidora ze Sevilly, jež jsou ostatně považovány za text pozdně starověký a nikoli středověký, nebyla moderně vydána. Max Manitius říká při výkladu o etymologickém slovníku Hugutiovu⁶: „Sein Lexikon hat . . . nur für die Geschichte der derivatorischen Methode Interesse und man hat an den wenigen aus ihm gedruckten Stellen reichlich genug.“ Zároveň však uvádí mladší Lexikon für Theologie und Kirche, že „eine Ausgabe des Liber derivationum ist über Vorarbeiten nicht hinausgekommen“⁷, což znamená, že medievisté na vydávání tohoto druhu textů nerezignovali zcela. Je nepochybné, že středověké slovníky skýtají materiál, poučný pro filologa, literárního historika, historika umění, filozofie a patrně i jiných odvětví (je zde např. skryta řada narážek na dobové reálie, národopisné a geografické představy, mnoho zmínek, z nichž by mohla čerpat historie techniky apod.), i když Manitius přiznává Hugutiovu Liber derivationum omezenou důležitost pouze pro dějiny derivační metody, odvolává se na to, že prameny věcných znalostí Hugutiových, tzn. zejména slovník Papiův a Osbernův, jsou známy. Vzhledem k tomu, že ani Papias a Osbern nejsou nově vydáni, má snad význam rozšířit zde počet oněch několika málo míst, které byly z Hugutia otištěny.

⁵ O uvedených slovnících a gramatických dílech píše jednak M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters* I (1911), str. 594–595, II (1923), str. 717–724, III (1931), str. 187–189, 191–193, 747–749, 756–759, jednak G. Goetz, *Corpus glossariorum Latinorum I, De glossariorum Latinorum origine et fatis*, Leipzig 1923, str. 167–172, 175, 196, 216–217.

⁶ O.c. III, str. 192.

⁷ A. M. Stickler s.v. Huguccio in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, begr. von Michael Buchberger, 2. Aufl., V. Bd., Freiburg 1960.

Pro charakteristiku středověkého slovníkového hesla, gramaticky a etymologicky zaměřeného, volím právě text Hugutiův z toho důvodu, že jeho slovník je jedním z nejmladších děl svého druhu ve vrcholném středověku a můžeme se v něm tedy — díky Hugutiovu přejímání od předchůdců — seznámit s úhrnem toho, co středověk v této oblasti vyspekuloval; na druhé straně je Hugutio starší než Johannes Balbus, z něhož rovněž citují autoři českolatinské literatury (hlavně v době předhusitské, Husově a husitské), Hugutio však orientuje svůj slovník na rozdíl od Balbovy věcné encyklopedie víc ke gramatice a etymologii samé.

Autor slovníku, Hugutio z Pisy, o němž víme, že byl biskupem ferrarským a ve Ferrare také zemřel roku 1210, je známější jako právník, především jako autor kanonistického díla *Summa in Decretum Gratiani*. Etymologický slovník, jemuž zde věnujeme pozornost, získal svému autorovi titul „grammaticae dux et signifer“. Doba vzniku tohoto *Liber derivationum* je udána různě u Manitia a v LThK: Manitius jej datuje Hugutiovým pobyt v klášteře Nonantula (1197—1201), kde se Hugutio seznámil s Papiovým slovníkem a, jak sám píše, sepsal svůj *Liber* podle jeho vzoru; autor hesla v LThK, A. M. Stickler, ukazuje, že *Liber derivationum* je ranou prací svého tvůrce, především proto, že se o ní Hugutio zmiňuje ve své *Agiographia*, etymologickém a teologickém výkladu jmen dní a měsíců, která jistě vznikla ještě před *Summa in Decretum Gratiani*.⁷ Vedle *Liber derivationum* jsou Hugutiovými gramatickými spisy *Tractatus de dubio accentu*, *Rosarium* (pojednání o skloňování) a snad i *Summa artis grammaticae*.

Aby si bylo možno učinit představu o Hugutiovu způsobu etymologie a o celkové podobě jeho slovníku, bylo lze zvolit kterékoli z větších hesel. Volba hesel „*Idus*“ a „*pir*“ byla dána tím, že je na nich dobře patrná bizarnost středověké lexikální deriveace; v prvním případě se zachází zcela svévolně se slovem patrně etruského původu, s nímž je spojeno nejen latinské slovo vidua, ale i řecké *idiota*, u hesla „*pir*“ čteme celou řadu fantastických deriveací — tentokrát většinou latinských, ale i několik řeckých, od řeckého základu. Toto přecházení z jednoho jazyka do druhého pochopitelně není výrazem vědomí společného indoevropského základu některých výrazů, ale souvisí s vírou, založenou na Genezi, že na počátku pojmenoval všechny věci Adam, a tato hebrejská jména dala pak vznik výrazům ostatních jazyků⁸.

Jak bylo naznačeno, nebyl Hugutiův *Liber derivationum* dosud vůbec tištěn, tím méně moderně vydán; je tedy nutno pracovat s rukopisy. Pro naše ukázky použito rukopisu Univerzitní knihovny v Brně sign. Mn 16, kde *Liber derivationum* zabírá celý kodex, tj. ff. 1r—226r. Rukopis pochází z první poloviny 15. století⁹.

I.

(109r^b) *Idus, iduum, idibus, id est divisio, et est feminini generis. Unde quidam dies mensis dicitur quasi divisio, quia tunc dividebatur a nundinis, que durabant a Nonis usque ad Ydus, vel quia tunc dividitur mensis; sed quia in Idibus est divisio mensis, non quod in Idibus sit dimidietas cuiuslibet mensis, sed quia in Idibus est divisio mensis quantum ad*

⁸ Gen. 2, 19—20; viz *V. Pisani*, o.c., str. 30.

⁹ *V. Dokoupil*, *Soupis rukopisů z knihovny minoritů v Brně, františkánů v Moravské Třebové a premonstrátů v Nové Říši, Praha 1959, str. 42.*

appellationem dierum. Ab Idibus mensis non computatur nisi per Kalendas sequentis mensis. Vel dicitur ille dies Idus quasi edus ab edendo, quia hec dies apud veteres (109v*) epularum erat. — Et ab idus, quod est divisio, dicitur *iduo, iduas*, id est dividere. — Et iduo vel idus componitur cum viro, et dicitur *hec vidua, vidue*, quasi viridua, id est a viro idua, id est divisa. Proprie quidem vidua dicitur, que cum viro diu fuit nec circa consorcium alterius viri post mortem primi coniugis adhesit. Nam que alteri viro post mortem prioris viri nupsit, vidua non dicitur. Quod autem dicitur vidua quasi diu viro consweta, ethimologia (?) est. — Et inde *viduus, vidui*, et *viduo, viduas*, id est viduam reddere, quod fit, cum quis virum alieius mulieris occidit.

Item ab idus et iota, quod est littera, dicitur *hic et hec idiota, idiote*, id est illiteratus quasi divisus ab litteris, scilicet indoctus, insipiens. Vel componitur ab ydus et ota, quod est auris: unde *idiota* quasi divisus ab aure, quasi qui quod audit, non intelligit. Vel *ydiota* dicitur ab ydios, quod est proprium, et ethis, quod est mos, quia proprium morem sue terre ignorat et cetera.

II.

(166r^b) *Pir grece, latine dicitur ignis*. Unde *hec pira, pire*, id est rogas, scilicet congeries lignorum in igne; sed rogas est, dum nondum accensus est, pira ex quo ardet, bustum postquam arserit. — Et *hoc piroma, piromatis* et *hec piramis, pyramidis*, quedam structura, que fiebat antiquitus super sepulchrum mortuorum; et tali artificio surgit, ut a latitudine incipiat et in angustum finiatur, sicut ignis. Nam apud maiores potentes aut sub montibus aut in montibus sepeliebantur. Et inde tractum est, ut supra cadavera aut piramides fierent aut ingentes columpne collocarentur. Item *piramis* dicitur quedam figura, quia admodum ignis vel ab amplo in acutum surgit.

Item a *pir hec pirus, piri*, quedam arbor, quia eius fructus ab amplo incipit et in agustum finit ut ignis. Et *hoc pirum, piri*, fructus, et *hoc piretum, pireti*, locus, ubi piri crescunt. Et *hec pirula, pirule*, id est extremitas nasi a formula illius pomi. Et per consequens *hec denundipirus* et *hec renundipira* est, qui vel que vendit pira.

Item (166v^a) *hec papirus, papiri*, quedam herba, quia igni et ceris sit apta. Et *hic Pirrus, Pirri*, filius Achillis, quia habuit igneos et rubeos capillos. Unde *hic pirrichius, pirrichii*, quidam pes constans ex duabus brevibus, sic dictus a Pirro filio Achillis, qui ad funis patris armatus eo metro salutavit. Unde et *pirrichia* apud Grecos salutatio dicitur.

Item a *pir hic pirus, pirgi*, id est signum in alea, super quod ponuntur illa instrumenta rotunda, sed per sinodochen quandoque pro illa alea. Unde dicitur „*hic amisit omnia in pigo*“; et dicitur a *pir*, quia sicut illud signum vel lignum acutum est in summitate admodum ignis. Vel *pirgus* dicitur quasi *pergus* a *pergo*, *pergis*, quia per eum tessere pergunt. Vel *pirgus* dicitur grece *turris a pir*, quod est ignis, quia admodum ignis conscendat, et inde dicimus *pirgus* quasi speciem *turris* habens.

Item a *pir hec piritis, piritis*, lapis quidam aeris qualitatem simulans sic dictus, quia plurimum ignis insit ei. Et alius *piritis* vulgaris, quem lapidem vivum dicunt vel petram focalem vel focarem, quia ferro vel lapide percussus scintillas emittit. — Et *hoc piteum, pitei vel piteon*, quedam herba, que habeat radicem incendiosam. — Et *hoc piper, piperis* a *pir*, quod est ignis, quia est calidum vel quia ab igne denigratur. Est enim natura illius alba, sed dum incenduntur ea loca, ubi est, ut fugiant serpentes silvem piperis custodientes, ut possit colligi, fit nigrum. Sed *piperis* diversus est fructus: nam quod in maturum *piper* longum vocatur, quod incorruptum est ab igne *piper album*, quod vero cute rugosa et horrida fuerit ex calore ignis, trahit colorem et nomen *piper*; si leve, vetustum est, si grave, novellum est: vitanda est in hiis mercatorum fraus — solent enim vetustissimo *piperi* humecto argenti spumam et plumbum aspergere, ut ponderosum fiat. (Et sunt folia eius admodum iuniperi.) Unde *piperatus, piperata, piperatum*, id est *piper* conditus vel confectus. Et *hec piperata, piperate*, quedam confectio ex *pipere*. Et *pipereus, piperea, pipereum*, et *piperinus, piparina, piperinum*. Et *hic piperinus, piperini*, quidam lapis subalbidus cum multis nigris notis.

Item a *pir* et *ratis* per compositionem dicitur *hec pirrata, pirrate*, marinus latro vespilio, quia semper ferat ignem in rate. Unde *pirraticus, pirratice, pirraticum*. Et *hec pirratice, pirratice*, id est latrocinium in mari, unde in historia legitur, quod filius Pompei *pirratice* exercuit. Item a *pirrata hic paro, paronia*, id est navis *pirratarum*, (166v^b) unde Cicero „*tunc! se fluctifero tradit mandatque paroni*“. Unde *hic parunculus, parunculi* dictum — idem Cicero dicit „*parunculis² ad litus ludit celeribus*“. *Paro* componitur: *hic mioparo*,

mioparonis quasi minimus paro — est navicula ex vimine et crudo corio contexta, unde legitur in historia „Saxonum gens in mioparonibus non viribus utuntur, fuge potius quam bello parati“.

Item *pir* componitur cum *opos*, quod est visio, et dicitur *hic piropus, piropi*, quedam species metallica tribus denariis aureis et sex ereis, vel quidam lapis flammeus sic dictus, quia visionem et colorem habeat ignis — unde Ovidius „*flammas*³ imitantem *piropo*“.

Et cum *gigno, gignis*, et dicitur *hec gigniperus* quedam arbor, cuius crinis pleno anno ignem servat; vel dicitur *gigniperus* quasi *gignens pir*, id est ignem, quia contactum diu teneat ignem, adeo ut si pruna eius crines cooperte fuerant^a, usque ad annum perveniunt; vel sic dicitur, quia ab amplo in acutum sunt ut ignis. Et *ourum* solum, id est terra, et dicitur *hoc sulphur, sulphuris*, id est ignis terre; vel componitur *sulphur a* solum et *ur*, quod est ignis, quia igne accendatur. Unde *sulphureus, sulphurea, sulphureum, et hoc sulphuretum, sulphureti*, locus, ubi sulphur habundat.

Et cum *agmon*, quod est incus, et dicitur *hic Piragmon*, id est faber Iovis fulminum, eius fabricator; et dicitur quasi ignea incus ab igne et *eude*, quia semper sit iuxta ignem et incudem. Et *ourum ypos*, quod est sub, et *gero, geris*, dicitur *hoc ipopirgium, ipopirgit*, scilicet instrumentum ferreum, quod sustinet ligna in igne, sic dictum quasi *subtus gerens ignem*.

Item a *pir hic pirineus, pirinei*, et *hec Pirenes, Pirenis*, mons Hispanie altissimus, sic dictus vel quia igneus est vel quia igni, id est superiori elemento, est propicius. Item a *pir: hec pruina, pruinæ*, id est frigus vel gelu matutini temporis, quia urit sicut ignis; frigus enim ut calor urit. Sed *pruna* sunt carbonēs vivi; dum enim ardet, dicitur *pruna a perurendo* vel a *pir*, sed cum extincta fuerit, carbo dicitur, quia *carrens flamma*. — Item a *pruina*: *pruinalis, pruinale, et pruinosis, pruinosa, pruinosis, et hec pruinus, pruinæ*, quedam arbor, quia eius fructus rubeat ut ignis, et *hoc pruinum, pruinæ*, eius fructus; et *hoc prunetum, pruneti*, locus, ubi pruni crescunt, et *pruneus, prunæa, prunæum*. Sed *prunex, prunicis* alia arbor est, scilicet *ilex*, ut aiunt.

1. Cicero apud Isidorum, Etymologiae 19, 1, 20

2. ibidem

3. Ovidius, Metamorphoses 2, 2

a) emendavi: *prune eius crine cooperte fuerat* rkp

b) Johannes Balbus vocabula haec sub voce „*pruna*“ refert (*prunalis, prunus* etc.)

Srovnáme-li tento text s jeho dostupným pramenem, odpovídajícími místy v encyklopedii Glossae Salomonis (Mater verborum),¹⁰ vidíme, že Hugutio odtud čerpal dosti vydatně, i když leccos vynechává a hlavně svou předlohu dosti rozšiřuje. Platí to zejména pro heslo „*pir*“, kde pro lepší názornost dodejme, že většina odvozenin (*pira, piramis, pirata, pirus, piritis, piropus, pirus*) je uvedena s. v. *pira* (jako kmenové slovo pro toto heslo uvádí však Salomon „*pir*“), zatímco slova *piper, papirus, paro* (oba ciceronovské citáty, přebírané přes Isidorovy Etymologie, jsou už zde), *mioparo, sulphur* a *pruna* jsou řazena jako samostatná hesla v abecedním pořádku. — Encyklopedie Johanna Balba,¹¹ která je mladší než Liber derivationum a čerpá z něj, má vsměs drobnější hesla — Hugutiův text v ní nacházíme roztržštěn s. v. *Idus, vidua, idiotha, pir, piramis, pirus, papirus, Pirrus* atd. Z těchto Balbových hesel by však bylo možno sestavit Hugutiův text téměř doslova: Balbus následuje svého předchůdce — aspoň v těchto případech — velmi věrně.

¹⁰ Salomon, episcopus Constantiensis, Glossae ex illustrissimis collectae auctoribus, Augustae, Monasterium SS. Udalrici et Aerae cca 1474, Hain — Coppinger 14134; viz *V. Dokoupil*, Soutpis prvotisků z fondů Universitní knihovny v Brně, Praha 1970, str. 261, č. 1011, sign. A P 6.

¹¹ Johannes Balbus, Catholicon. Argentinae, Adolf, Rusch cca 1470. GW 3184, Hain — Coppinger 2253; viz *V. Dokoupil*, Soutpis prvotisků; str. 56, č. 138, sign. A P 3.

Bylo zde už řečeno, že Hugutio je jedním z pramenů, s nimiž pracují autoři českolatinšské literatury, zejména traktátů 14. a 15. století.¹² Uvedme v této souvislosti, že se *Liber derivationum* (ostatně i encyklopedie Balbova) dosti hojně vyskytuje v našich rukopisných sbírkách. Vezmeme-li v úvahu jen ty nejběžnější fondy, konstatujeme, že po pěti exemplářích — nepočítáme-li excerpta — vlastní Hugutiův slovník Univerzitní knihovna v Praze a knihovna metropolitní kapituly pražské, po jednom exempláři brněnská Univerzitní knihovna a knihovna Národního muzea v Praze. Tyto texty byly napsány v 15., ale i ve 14. století: z jejich starší skupiny snad bude moci jednou odborný zájemce určit přímý zdroj etymologických znalostí a představ našich pozdně středověkých autorů.

AUS DEM ETYMOLOGISCHEN WÖRTERBUCH VON HUGUTIUS VON PISA „LIBER DERIVATIONUM“

Die Studie bringt einen Abdruck von zwei Stichwörtern (nach der Hs. UK Brno, Mn 16, ff. 109r^b — v^a, 166r^b — v^b) „Idus“ und „pir“ aus dem Wörterbuch von Huguccio Pisanus (+1210). Anhand dieses Textes weist die Autorin auf die Eigenschaften der mittelalterlichen derivatorischen Methode hin, auf das Niveau und die Tendenzen der mittelalterlichen Etymologie. Sie erklärt auch die Bedeutung des Studiums dieser Methode. Das Wörterbuch von Huguccius ist für Tschechen dadurch interessant, daß daraus die Autoren der tschechisch-lateinischen Literatur, besonders im 14. and 15. Jahrhundert, geschöpft haben.

¹² Výslovně se naň odvolává např. Mikuláš z Drážďan v polemice *Contra rectorem in Wildungen*, rukopis knihovny metropolitní kapituly pražské D 118, f. 40v—41r; viz *J. Nechutová — D. Pilátšková — I. Štrobáková*, cit. článek.